

Емельянова Мария Лаврентьевна
Воспитатель МБДОУ ЦРР д/с «Чэчир»
с. Михайловка Амгинского улуса

Дьэ, көр дьоно диэтэбин!
(кырачааннар саналара)

Автортан

Оҕолорбут барахсаттар киһи үөйбэтэх өттүттэн арааһы санараннар, киһини дөлбү күллэрэллэрэ олоххо баар суол. Сорох оҕо олох киһи кикпитин курдук санаран соһутааччы. Сорох төттөрү өйдүүр, сорох тылы сатаан эппэккэ олох атын тылы таһаарар. Бэйэлэрин быыкаа төбөлөрүн сыһыгар, тугу толкуйдуу, буһара сылдыбалларын «пал» гыннарар дьонно диэтэбин.

Оҕону кытта элбэхтэ кэпсэтиэххэ, интириһиргиир тиэмэтин быһааран биэриэххэ. Оҕо бэйэтэ да киһиэхэ анньыллара, бэрт кылгас кэм ээ. Ону мүччү туппакка, тоҕус төгүл тоҕо буоларыгар, сөптөөх эппиэти биэрэн көмөлөһүөбүн. Оҕолорун кытта кэпсэтэр төрөппүттэрдээх оҕо, бэлиэ буолааччы. Саната – инэтэ эрдэ сайдар, билиитэ – көрүүтэ хангыр. Киһини кытта санаатын сааһылаан, лоп бааччы быһаарсар буолааччы.

Оттон бу кыракый хомуурунньукка оҕолорум, иитиллээччилэрим уонна дьүөгэлэрим, чугас дьонум оҕолоро кыра сылдьан санарбыт саналара киирдилэр. Салбыы үөрэ – көтө аабын. Дьэ, көр дьоно диэтэбин!

Завод

Кыракый Муочуска ийэтигэр кыра – кыралаан көмө киһитэ буолар. Ол курдук хотонно кытары сылдыһар. Ынах ыырга олорор кыракый олоппоһу, саах күрдьэр күрдьэҕи ылан – аҕалан биэрээччи киһи. Оннук сылдьан ыйытыктаах киһи буолан биэрдэ:

- Ити ынах иһигэр үүт онорор завод баар дуо ийээ? – диэн ийэтин дэлби күллэрдэ.

Көр киһи диэтэбин

Муочускабыт аны ас астаһарга маастар. Кинитэ суох туох да буспат. Күнүс эбиэккэ ийэтэ миин буһара булкуйа – талкыйа сылдыар. Күөһэ буһарын сағана, амтанын тупсаран араас туманы кутарын Муочуска бэркэ диэн билэр. Онон:

- Ийээ, микропта эмиэ кутаар!, - диэн дьаһымсыйда. Ити аата кини укропта кут дьибит дьүһүнэ.

Отчуттар

Түөртээх Артем кыра киһи диэтэххэ тыл – өс мааны. Биирдэ ийэтинээн маҕаһыынна баран истэхтэринэ, суол устун от тиэммит тыраахтар көтүтэн иһэрин көрөн, ийэтигэр быһаарар:

- Маама, мин оту тугунан баһалларын билэбин ээ.
- Тугунан?
- Улахан вилканан.

Массыына уруула

Велосипеdynан баран иһэбит. Утары түргэн бағайытык тыраахтар тирилэтэн иһэр. Артем ону көрөн этэр:

- Маама, ити тыраахтар тоґо түргэнник иһэрин билэбин ээ.
- Тоґо сыччыый? - диибин мин.
- Ити кини массыына уруулун кэппит дии, - дии – дии сөпкө эппит киһи быһыытынан үөрэр – көтөр.

Бэлэх

Кырачаан Викаґа төрөөбүт күнүгэр ийэтэ аах, бэйэтин саґа түү куобахчааны бэлэхтээтилэр. Вика саґа тылланан эрэр киһи этэ. Бэлэґин тутан уөрдэ – көттө, өссө саналаах буолан биэрдэ: «Уой, буоха!» - диэн барыбытын үөртэ да, күллэрдэ да.

Хара белорусь

Улуус кииниттэн дьыэбитигэр төннөн иһэбит. Айан суолун устун кэлии – барыы, араас омук массыыналар субуһа сыталлар. Өтөрүнэн ардах суох буолан, буор бурґаннас. Айталик барар – кэлэр массыыналары көрүү – истии бөґө. Арай утары хап – хара белорусь иһэр. Ону көрөн уолбут, соһуйбут харахтарынан чоғулуччу көрөн олорон, сүрдээх улаханлык сагаран саайда «Оо, негрдар киэннэрэ иһэр» - диэн быара суох ыыталаата.

Уот ситимэ

Бу сайын уоппутун өрөмүөннүүр аатыран, сотору – сотору арааран сордоотулар. Бүгүн эмиэ уот барда. Туох да суох, ным ғына түстүбүт. Онуоха мин саґа аллайabyн:

- Оо дьэ, эмиэ ыллылар уоппутун!

Кыракый Владик онно, бопуруостаах буолан биэрдэ:

- Уонна уоту ылан баран, пока ханна ууралларый?

Бырааһыннык күн

Владиктаахха ыаллыы сытар дэриэбинэттэн эбээлээх эһээтэ ыалдыттыы кэллилэр. Маннаағы эбээлээх эһээтэ эмиэ бааллар. Кырдыаґастар остуолга утарыта олорон кэпсэтии бөґө. Кыракый Владик үөрүүтүттэн дуу, атаахтаан дуу, хайдах да буолуон булбата. Икки илиитин сыһыгар хохуоска көрдөрөн, ыалдыттарыгар чороччу тутан кээстэ уонна: «Ураа! Мин икки эбээлээхпин уонна эһээлээхпин!» - диэн ыалдыттарын эмиэ да күллэртээтэ, эмиэ да соһуталаата.

Детсадтан солун

Владик детсадка сылдыар. Бүгүн детсадка хаартыскаґа түһэр буоланнар, киэргэнэн аґай барда. Киэһэ дьыэтигэр кэлэн, солунун кэпсиир: «Биһигини, токур баттахтаах чүөчэ хаартыскаґа түһэрдэ». Онтуката кэлин билбиппит куудара баттағы этэр эбит.

Атахтаах орон

Кыракый Владик санга тылланан эрэр кэмэ. Онуоха аҗата көр оностоору уолун кытта кэпсэтэрэ элбэҕэ. Биирдэ эмиэ ыйытар:

- Владик, оронун ханна баарый?

Онуоха уола:

- Бу Һыдьдьар, - диэн чап гыннарар.

Сааһым элбээх элбэх

Эмиэ Владик көрүдьүөстэрэ. Улаатан эрэр киһи быһыытынан, дьон ыйыттабына эппиэттэстин диэн аатын, араспаанньатын, туолбут сааһын үөрэтии буолар. Уолбут бэйэтэ тыл – өс мааны, бопуруос биэриэх эрэ кэрэх, эппиэтэ бэлэм буолара. Холобур:

- Владик, сааһын хаһый? – диэтэххэ.
- Түөрт, үс, биэс! - диэн саайара.

Дьэ, моһуок диэтэҕин

Надюша кыыс аҗатын курдук хара бараан дьүһүннээх. Быһыыта – таһаата да үкчү аҗата. Улаатан истэҕин аайы онтун сөбүлээбэккэ кынкыйдыра элбээбитэ:

- Кыргыттар бары мах – маҕаннар. Онтон мин хап – харабын. Маама, тоҕо эн негрка кэргэн тахсыбыккыный? – диэн ытамныйара. Дьэ, моһуок диэтэҕин.

Кыракый саллааттар

Детсадка Аҗа дойдуну көмүскээччилэр күннэрин бырааһынньыгар бэлэмнэнии бөҕө буолан ааста. Хас группа аайы кыракый саллааттар, хамандыырдар, сулустаах бэргэһэ кэтэн, кэккэлээн кээстилэр. Хамандыырдар биир – биир тахсаннар рапорт эттилэр. Үстээхтэр хамандыырдарга эмиэ хаалсыбата. Рапорын чиэстээхтик эттэ: «Табаарыс командир! Пехоткалар тэтэрээттэрэ, А5а дойдуну көмүскээччилэр күннэригэр бэлэм. Рапоры биэрдэ командир Степанов» - диэн, үстээх Уххан чиэс биэрээт, сүрдээх үлүгэрдик, миэстэтигэр баран турунан кээстэ. Кинилэр бу бырааһынньыкка, пехотинецтар этилэр.

Дьикти хоһоон

Алик уол хоһоонноох. Онтукатын дьонноро күлээри сотору – сотору аахтаран сордуулар.

Куобах, куобах барахсан,
Куотан, куотан иһэннин,
Ойуур, ойуур быһыгар,
Утуйа, утуйа сытабын.

Бучча, бучча оџонньор,
Булбат, булбат инигин.

Айдааннаах быыбар

Эмиэ уочараттаах быыбар кэмэ. Киэһэ остуол тула бары аһыы олоробут. Убайым ааџы кытта, ким кимиэхэ куолаһын биэрэрин кэпсэтэ олордохпутуна, биэстээх Сардаана убайыгар сүүрэн кэлэн: «Эн бэйэн да кыратык сангараџын батта, тоџо биэрэџин куоласкын?!» - диэн күллэртээн турардаах.

Ыра санаа

Оџолорум чугастааџы ыал оџолорун кытта саастыы буоланнар, күнү быһа арахсыбакка бииргэ оонньуулар. Оонньууларын быһыыгар биирдэ, улааттахтарына ким туох буоларын ыйыталаһыы буолла. Мин аттыларыгар танас сууя сылдьар буолан, истэбин. Ким эрэ быраас, ким эрэ суоппар, ким эрэ майор. Арай биир сана иһиллэр: «Оттон мин, мин улааттахпына - грузин буолуом!». Хайалара эппитэ буолла, дьэ таабырын.

Олечка айдаана

Үстээх Олечка сарсыарда аайы танаһын айдаана буолар. Улаатан бэйэтэ, түн – тан да буоллар танна сатыыр. Ырбаахы буоллун, ыстаан буоллун, наскы да буоллун, киниэхэ барыта биир, «таһах» диэн буолар. Иннэ кини таһаџа сытар, онно кини таһаџа сытар. Сарсыардаттан таһах айдаана.

Накаастаах хаатынка

Оџо кыра эрдэџинэ танаһа олус түргэнник кыччыыр буолара. Ол курдук эмиэ түөртээх Боря, хаатынката ыга тутар буолбутун билэн: «Хаатынкам кыбыллан хаалла дии» - диэн күллэртээн турардаах.

Араас раасалар

Ивановтар дьизэ кэргэн аџалара, аһалык кэмигэр, оџолоругар арааһы барытын кэпсиир үгэстээџэ. Биирдэ эмиэ куолутунан кэпсээнин саџалаабыта:

- Киһи аймах, бу Аан дойдуга, араас раасаларга арахсабыт ээ. Үрүн диэн, хара диэн, аранас диэн. Холобур биһи сахалар аранас раасаџа киирсэбит... оттон олус сылаас дойдуга хап – хара негрдар олохсуйан олороллор...

Кэпсэтии ортотуттан аџатын быһа түһэн, биэстээх Киэсик:

- Оччоо, эбээ Балбаара негр даа? – диэн хара бараан дьүһүннээх эбээтин утары көрөн олорон.

Бэйэм билэбин

Кыһым үстээх. Санаран саџалаабыта син балай да буолла. Тылын эрчийэн араас тыллары үтүгүннэрэбин:

- СА –МО – ЛЕТ.
- СА –ЛИ – МОТ.
- ПО – МИ – ДОР.
- ПИ- МА – ДОР.

Мин азбукам

Катюша биэстээх. Ийэтэ киниэхэ азбука бэлэхтээбитэ. Күнү быһа азбукатын кыбына сылдьан көрөрө – истэрэ. Биирдэ бэйэтэ боччумуран олорон, хартыыналарын биир – биир арыталаан, тыл таһаара олорорун истэбин:

- «Я» - яблока, «Э» - эписсиин, «МИ» - минньиграт...

Тоҕо

Түөртээх Лена ыалларга төрөөбүт күнгэ ынгырыллан барда. Бэлэбэ куукула. Ынгырыылаах ыалдьышпыт дьонно тийэн көрүү – истии бөбө. Киниэхэ барыта солун. Арай иһиттэбинэ, биир улахан уол хайдах эрэ санарар эбит. (кэлэбэйдир эбит). Саатар уолбут санара сатаан бөбө. Кэпсиир да кэпсиир. Дьиибэргээбитигэр хоруй ылаары уолга супту хааман тийдэ да:

- Убаай, эн тоҕо тохтуу – тохтуу санарабыный? – диэн уолу мах ытан кээстэ.

Урукку дьоннор

Саша уол сааһыгар сөбө суох араас бопуруостары була – була, онтукайыгар өссө бэйэтэ хоруй була охсоро. Сороҕо олус көрдөөх буолааччы.

Биэстээх Саша кэпсээниттэн быһа тардыы.

- Маама, урут дьоннор эбиһээнэ эбиттэр дии, оттон биһи эбээбит эбиһээнэ эрдэбинэ хайдах дьүһүннээх этэй?

Атын папа

Ыаллар ийэлэрэ биир киһэ, бырааһынньыкка бараары, сиэркилэ инниттэн арахсыбакка, сирэйин – харабын онгосторун көрөн, кыракый Владик ыйытааччы буолла:

- Маама, эн тоҕо киэргэнэбин? Атын папа ылаары гынабын даа? – диэн ийэтин харабын уута тахсыар диэри күллэрдэ.

Саҥа дьыл көрө

Саҥа дьыллаабы бырааһынньык үгэнэ. Дед Моруостан бэлэх ылаары оҕолор, ырыа – хоһоон бөбө эттилэр. Дима уол эмиэ бэлэхтэн матымаары, ырыатын ыллаан саҕалаата. Онтон бүтүүтүгэр тийэн: «Елкабыт анныгар көр – нар оргуйар» диэхтээбин оннугар: «Елкабыт анныгар – чээннык оргуйар» диэн кээһэн ытыы сыста. (ити дьыэтигэр аҕата дьээбэлээн ыллырын өйдөөн хаалбытын таһааран кээһээхтээтэбэ.)

Зииньыкка папата

Детсадка оҕолор күнүскү утуйуу кэннэ, туөртуур аһылыктарыгар бүгүн, сымнабас, бэллэспит арыылаах алаады сиэн мотуйа олороллор. Арай, уу – чуумпу быһыгар

баабынаан сангарар Балантыын уол, илиитигэр эп – эмис төгөрүк алаадыны тутан олоророн сангалаах буолла:

- Оо, бу Зиинькка папатын курдук алаады дии!

(өйдөөн көрбүшпүт, кырдык да алаадыбыт киһи курдук эбит. Арбаччы кутулла буһан илиилээх, атахтаах курдук эбит).

Хоноһолор

Кыракый Ленкалаахха эбээлээх эһэтэ атын дэриэбинэттэн, хоно – өрүү кэлбиттэрэ. Бөөлүүн иккиэн улахан, буруһууна оронго утуйдулар. Эбээлэрэ сарсыарда чэйдии олорон, түүн сатаан утуйбатабын кэпсээтэ. Онуоха түөртөөх Ленка:

- Эбээ, эһээ эйиигин ань да ань буолар даа? – диэн барыбытын быара суох ытта.

Эбээ үөнэ

Надюша кыра сылдьан таракаан диэн үөнтөн олус куттанара. Дьэбитигэр олох суох этэ. Биир сайын эбээбит аахха таракаан үөскээтэ. Дьэ кыыспыт ону көрөн сарыы бөбө буолла. Дьыл – хонук ааста. Биирдэ оскуолаба (кыра кылааска) уроок кэмигэр таракааны көрөн: «Эбээ үөнэ сылдьаар!» - диэн хаһыы бөбө түһэрэн, учууталын дэлби күллэрбитин кэпсээн турардаах. Олох хойукка диэри абааһы көрөрө, таракаан үөнү.

Папаны кэссээмээ

Биир үтүө күн ыаллар ийэлэрэ папаларын мөх да мөх буолла. Туохха эбитэ буолла. Онуоха үстөөх Коля:

- Маама, папаны кэссээн бүт! Туох да кэссээн хаалбыт маманый? - диэн ийэтин буйан, аҕатын көмүскэхтээтэ. Кырдык даҕаны.

Дьоно күлсөн бардыттарыттан Коля дьэ астыммыт киһи быһыытынан, өрө тыынан ылаахтаата.

Түөс диэн тугуй?

Орто бөлөх иитиллээччилэригэр, дьарык бара турар. Уу – чуумпу. Болбойуу бөбө. Иитээччи кэпсиир:

- Оҕолоор, биһи тыынар уоргаммытыгар киирэллэр эбит – мурун, аях, куолай, тыҥа.... (көрдөрө – көрдөрө быһааран кэпсиир). Онтон аны бэйэлэриттэн ыйыты буолар, чинэтэн. Оҕолор өйдүү быһыытыйбыттары кэпсээтилэр.

Иитээччи түөһүн ыйан көрдөрөр уонна ыйытар:

- Оттон манна туох баар диэтибитий, оҕолоор? – диир.

- Мээмий баар! – диэн сүрдээх улаханлык Женья быһаарда.

Алҕас санарыы

Оҕолорум номнуо улаатан бэлэмнэнии бөлөх буоллулар. Дорҕоонтон тыл була, тыл таһаара оонньууларын олус сөбүлүүллэр. Мин эмиз дорҕоон биэрэбин. Дьэ тустаах дорҕоонтон тыл булуу бөбө. Куоталаһар буоланнар, ыксыллар аҕай. Сөпкө тыл буллахтарын аайы, иннин диэки биирдэ хардыылаан иһэллэр. Финишка тийэ

охсоору омурнары. «С» доржоону эттим. Оолорум тыл бөбө буллар. Ньургун кыайтараары гынан, ыксаан : «Саах» - дин кээспитин кулгаага эрэ истэн хаалла быһылаах. Умса көрөн кээһээхтэтэ. Оолор бары чуумпуран, дыа туох диир эбиккин диэбиттии, миигин көрөн кэбистилэр.